

مقدمه‌ای بر
جغرافیای روستایی ایران

جلد اول: شناخت مسائل جغرافیایی روستاها

دکتر مسعود مهدوی

تهران
۱۳۷۷

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۳	مقدمه
۶	فصل اول: نگاهی به گذشته روستاهای ایران
۶	۱-۱ شکل‌گیری روستا
۷	۱-۲ اولین روستاهای ایران
۹	۱-۳ روستاهای ایران بعد از تشکیل حکومت مادها
۱۱	۱-۴ روستاهای ایران بعد از انقلاب مشروطیت
۱۴	فصل دوم: گروه‌بندی روستاها به منظور بررسی‌های جغرافیایی روستاها
۱۴	۲-۱ مقدمه
۱۴	۲-۲ طبقه‌بندی روستاهای کشور
۲۶	فصل سوم: اصلاحات ارضی
۲۶	۳-۱ تعریف
۳۳	۳-۲ اصلاحات ارضی در ایران
۳۴	۳-۳ سابقه تاریخی اصلاحات ارضی
۳۸	۳-۴ اهداف اصلاحات ارضی در ایران
۳۹	۳-۵ تفکیک اراضی: پیامد اصلاحات ارضی در ایران
۴۱	۳-۶ مالکیت در روستاهای ایران بعد از انقلاب اسلامی
۵۱	فصل چهارم: نهادهای اداری، اجتماعی و اقتصادی در روستاهای کشور
۵۱	۴-۱ مقدمه
۵۳	۴-۲ نظامهای اقتصادی و اجتماعی روستایی قبل از اصلاحات ارضی
۹۰	۴-۳ نظامهای اداری روستاها بعد از اصلاحات ارضی
۹۱	۴-۴ نظامهای اداری و اجتماعی و اقتصادی روستاها بعد از پیروزی انقلاب اسلامی

صفحه	عنوان
۱۰۰	فصل پنجم: ویژگیهای جمعیتی روستاهای ایران
۱۰۱	۵-۱ تحولات تاریخی جمعیت روستایی ایران
۱۰۲	۵-۲ اطلاعات جمعیتی روستاهای ایران
۱۰۳	۵-۳ وجوه تمایز روستا از شهر
۱۰۷	۵-۴ تحول جمعیت روستایی در ایران
۱۱۰	۵-۵ بررسی تغییرات جمعیت شهری و روستایی طی سه دوره سرشماری
۱۱۴	۵-۶ توزیع جمعیت در روستاهای ایران
۱۲۵	۵-۷ توزیع جمعیت شهری و روستایی در استانهای کشور
۱۲۷	۵-۸ ترکیب جمعیت روستایی
۱۳۴	۵-۹ حرکات جمعیت روستایی
۱۴۳	فصل ششم: منابع آب روستاهای ایران
۱۴۳	۶-۱ مقدمه
۱۴۴	۶-۲ منابع آب زیرزمینی
۱۶۵	۶-۳ آبهای سطح الارض
۱۶۷	فصل هفتم: اقتصاد روستایی
۱۶۷	۷-۱ مقدمه
۱۷۰	۷-۲ کشاورزی
۱۹۴	۷-۳ صنایع روستایی
۲۱۲	۷-۴ خدمات (درآمدهای متفرقه)
۲۱۵	منابع و مأخذ

پیشگفتار

در کشور پهناور ایران، مطالعات روستایی متأسفانه سابقه چندانی ندارد و تنها در دو سه دهه اخیر است که کتب و مقالاتی چند در زمینه بررسیهای علمی جغرافیای روستایی منتشر گردیده است. البته برخی از این مقالات و کتب تحت عناوین غیر جغرافیای روستایی چاپ شده و احتمالاً چند مورد هم عکس آن بوده است. خوشبختانه در سالهای بعد از انقلاب شکوهمند اسلامی، روستاها تا حدودی جایگاه خود را در مقابل شهرها پیدا نموده‌اند و به روستاها بیش از پیش توجه شده است. شاهد این نظر مطالعات وسیعی است که در برخی از وزارتخانه‌ها و یا نهادهای مختلف انجام شده و یا در دست اجراست، و مهمتر از همه دایر کردن رشته‌ها و گرایشهای مختلفی از قبیل عمران روستایی، جغرافیای روستایی، اقتصاد روستایی و غیره در دانشگاههای کشور است که به بررسیهای علمی مسائل مختلف روستایی ارزش بیشتری بخشیده است. متأسفانه در این رشته‌ها و گرایشهای تحصیلی در دانشگاهها هنوز به قدر کافی کتب علمی و دانشگاهی معتبر به عنوان کتب درسی و یا کمک درسی به رشته تحریر در نیامده و یا اغلب تحریرات در حد جزوه‌های درسی است که به آسانی در اختیار همه دانشجویان و علاقه‌مندان مطالعات روستایی قرار نمی‌گیرد. این کمبود کتب و منابع مطالعات روستایی در اغلب رشته‌های دانشگاهی با گرایش روستایی بخصوص در رشته جغرافیای روستایی بوضوح احساس می‌گردد که این خود یکی از مشکلات مطالعات روستایی در ایران است. کتاب حاضر با تمام نقایصی که دارد قدمی است در راستای حل مشکل و رفع کمبود بخش کوچکی از منابع مطالعات جغرافیای روستایی در ایران، که امید است در آینده شاهد نشر کتب با ارزشی در این زمینه باشیم.

در این فرصت ضروری می‌دانم که از سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت) که این امکان را برای چاپ و نشر کتاب مقدمه‌ای بر جغرافیای روستایی ایران فراهم آورد تشکر و قدردانی نمایم. از استاد گرامی جناب آقای دکتر شکوئی، مدیر محترم گروه جغرافیای سازمان سمت که اینجانب را پیوسته برای تحریر این کتاب توصیه و تشویق نمودند صمیمانه سپاسگزارم؛ همچنین از دوست عزیزم جناب آقای مقیمی دبیر محترم گروه جغرافیا که با زحمات و پیگیریهای زیاد، که نشانه‌ی علاقه‌ی ایشان به اعتلای علم جغرافیاست، مقدمات لازم را برای تدوین این کتاب فراهم آوردند تشکر و قدردانی می‌نمایم؛ از سرکار خانم مریم جابر و دیگر همکاران ایشان هم که با دقت و حوصله‌ی زیاد این کتاب را در حد مطلوب ویرایش کرده‌اند و از سایر عزیزانی هم که در سازمان سمت به نوعی در کار این کتاب نقش داشته‌اند و نیز دوستان عزیز دانشجوی که در بازنویسی و فراهم آوردن برخی اطلاعات مرا یاری داده‌اند صمیمانه سپاسگزارم.

این کتاب به شناخت ویژگیهای روستاهای ایران پرداخته، در هفت فصل، گذشته‌ی روستاها، طبقه‌بندی، اصلاحات ارضی، نهادها، ویژگیهای جمعیتی، منابع آب و اقتصاد روستاهای ایران را در حد حوصله و هدف مورد بررسی قرار داده است.

برای توسعه‌ی روستاهای کشور، همچنان که در تعریف جغرافیای روستایی خواهد آمد، لازم است که پس از شناخت ویژگیهای آنها، به برنامه‌ریزی روستایی پرداخته شود؛ لذا روشهای ارتقاء سطح زندگی روستاییان، جلوگیری از تخریب محیط طبیعی روستا و ممانعت از تغییر ماهیت آن موضوع بحث جلد دوم این کتاب است، که با تأیید خداوند متعال در دست انجام است و امید است بزودی تحت عنوان برنامه‌ریزی روستایی، آماده‌ی چاپ گردد.

مسعود مهدوی

مقدمه

جغرافیای روستایی یکی از شاخه‌های نسبتاً جدید جغرافی است، در صورتی که توجه به مسائل شهری و در نتیجه جغرافیای شهری و متعاقب آن برنامه‌ریزی شهری سابقه طولانی در تاریخ جغرافیا دارد. شاید بتوان گفت که آغاز مباحث روستایی و در نهایت طرح جغرافیای روستایی از نتایج عملکرد انقلاب صنعتی در کشورهای اروپایی است؛ زیرا که در این دوره توجه به محیطهای روستایی به منظور تأمین نیاز صنایع با توجه به دو عامل مهم مواد اولیه و نیروی انسانی ارزان بوده که هر دو در محیط روستایی وجود داشته‌اند.^۱ بنابراین از این مقطع زمانی به بعد شناخت روستاها به منظور بهره‌گیری هر چه بیشتر از توان آنها مورد توجه قرار می‌گیرد و همین امر، باعث به وجود آمدن مبحث مهمی در مطالعات جغرافیایی تحت عنوان جغرافیای روستایی می‌گردد. این شاخه از جغرافیا به مانند سایر شاخه‌های جغرافیا راه تعالی را پیموده و امروزه در کشورهای پیشرفته و بسیاری از کشورهای در حال توسعه جایگاه خاصی یافته است، به طوری که از جغرافیای روستایی به عنوان اهرمی در برنامه‌ریزیهای ملی، منطقه‌ای و محلی به منظور توسعه روستا و در نهایت توسعه کشور، استفاده می‌شود.

اصطلاح جغرافیای روستایی در گذشته به توضیح و توصیف قلمروهایی از جغرافیا که تحت عنوان روستا شناخته می‌شود، اطلاق می‌گردیده است. در دوره سازندگی بعد از جنگ جهانی دوم گسترش جغرافیای شهری و شهرنشینی، آثار چشمگیری بر وضعیت اقتصادی، اجتماعی و کاربری زمین در روستا به جا گذاشت. این امر دیدگاههای جغرافیدانان را در مورد روستاها تغییر داد و بدین ترتیب، محتوا و شیوه مطالعه جغرافیای روستایی، وارد مرحله نوینی گردید،

---

۱. ودیعی، کاظم؛ مقدمه‌ای بر روستاشناسی ایران؛ ص ۱۶.

چنانکه در کتاب *جغرافیای روستایی پیر ژرژ (۱۹۶۳)*، به مسائل اساسی زندگی روستایی، مشکلات کشاورزی، اقتصاد و محیط زیست توجه شده است. در سال ۱۹۷۲، کلوت چنین مطرح می‌کند: «جغرافیای روستایی عبارت است از مطالعه زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی و کاربری زمین و تغییرات فضایی یک محیط جغرافیایی (با چگالی کم جمعیتی)»^۱. تعاریف دیگری نیز از جغرافیای روستایی به عمل آمده که همگی جغرافیای روستایی را فراتر از توصیف روستا دانسته و برای آن نقش خاصی در زمینه توسعه روستا و به دنبال آن، توسعه جوامع قائل شده‌اند. نکته مهم این است که تاکنون تعریفی جامع از جغرافیای روستایی ارائه نشده و جغرافیدانان نیز، در تعریف جغرافیای روستایی اتفاق نظر ندارند. این خود شاید از ویژگیهای علوم پویا و متحول باشد؛ به هر حال در تعریف جغرافیای روستایی می‌توان گفت:

روستا یک واحد جغرافیایی است که در آن پدیده‌های اجتماعی و طبیعی به طور چشمگیری درهم آمیخته‌اند؛ این درهم آمیختگی از ویژگیهای مهم روستا و شاخص عمده‌ای برای تمیز شهر از روستاست؛ بنابراین جغرافیای روستایی ضمن شناخت هر یک از این پدیده‌ها، آثار متعامل آنها را که موجب شکل‌گیری معیشت و چگونگی محیطهای طبیعی و انسانی می‌گردد، مورد بررسی و ارزیابی قرار داده، زمینه‌های لازم را برای اجرای برنامه‌های توسعه و جلوگیری از تخریب محیط طبیعی روستا، فراهم می‌آورد.

جانستن، جغرافیدان انگلیسی، معتقد است که جغرافیای روستایی و جامعه‌شناسی روستایی حدود ۷۰ درصد وجه اشتراک دارند.^۲ به نظر می‌رسد که این باور صحیح نباشد؛ زیرا جغرافیدان روستایی پدیده‌های اجتماعی روستا را با توجه به محیط طبیعی روستا مورد بررسی قرار می‌دهد و هیچ‌گاه از مطالعات اجتماعی، هدف انتزاعی ندارد، این هم بدیهی است که برای جامعه‌شناس روستایی در مطالعه پدیده‌های اجتماعی روستا، محیط طبیعی آن مورد نظر نیست؛ حال اگر در برخی از مطالعات جغرافیای روستایی و جامعه‌شناسی روستایی

1. Clout, H. D.; *Rural geography, an introductory survey*, p. 2.

2. Johnston, J. A.; *A Reconnaissance Study of Population Change*; pp 41-113.

مباحثی شبیه هم مشاهده می‌گردد، این خود نتیجه عدم شناخت قلمرو جغرافیای روستایی و جامعه‌شناسی روستایی است. جغرافیدان روستایی همیشه در مطالعات خود از علوم جنبی، از جمله جامعه‌شناسی، آن مواردی را برمی‌گزیند و مورد تحلیل قرار می‌دهد که مورد نیاز در مطالعات جغرافیایی است؛ در این صورت این مباحث به هیچ وجه در زمینه مطالعات محض جامعه‌شناسی روستایی نبوده، بلکه مباحث عمده‌ای از جغرافیای انسانی را تشکیل می‌دهند.

مطالعات روستایی و بالاخص جغرافیای روستایی در ایران، سابقه طولانی ندارد. شاید مطالعات روستایی در ایران به طور علمی از سال ۱۳۳۰ به بعد شروع گردیده و باید اضافه کرد که حتی در آن زمان هم مطالعات روستایی اغلب به صورت تکنوگاری (منوگرافی) و توصیف مسائل اجتماعی روستایی بوده، که در این زمینه هم، متأسفانه کارهای علمی و قابل توجه محدودی ارائه شده است. باید توجه داشت که گرایش نسبتاً اندک در این دوره به مسائل روستایی از برخی ملاحظات سیاسی که در این دهه به وقوع پیوسته، متأثر بوده است. در دهه ۱۳۴۰، بخصوص با شروع اصلاحات ارضی، روستا و مسائل روستایی، مورد توجه عموم مردم کشور و بخصوص سیاستمداران و صاحب‌نظران مسائل اقتصادی و اجتماعی و همچنین جغرافیدانان قرار می‌گیرد. کتب و مقالات متعددی در زمینه مسائل روستایی و طرحهایی که در روستا باید اجرا شود به رشته تحریر در می‌آید، که در شرایط فعلی به علت تحولات عظیمی که در روستاها به وقوع پیوسته این کتب و مقالات اهمیت خود را تا حدودی از دست داده‌اند و اغلب ارزش تاریخی و مقایسه‌ای دارند. در سالهای اخیر خوشبختانه مطالعات و طرحهای زیادی در زمینه‌های روستایی انجام شده و یا در دست انجام می‌باشد و امید است طرحهای روستایی انجام شده زمینه‌ساز توسعه و عمران روستاهای ایران باشند.